
Jakob ATIJAS

ODRŽALA ME VEDRINA

Jakob Atijas je rođen u Sarajevu 1920. godine, u radničkoj porodici. Otac Moric je bio konobar a majka Mirjam, devojačko Kabiljo, rodom iz Žepča, bila je domaćica. Starija sestra Rikica-Rivka učila je za krojačicu, brat Samuel za vodoinstalatera, dok je mlađa sestra Flora u to vreme pohađala osnovnu školu. Njegova baka po ocu Mirjam, rođena Romano, imala je devetoro dece.

U Holokaustu je stradala cela njegova uža porodica – majka, obe sestre i brat.

Po završetku rata radio je u vojsci.

Penzionisan je u činu pukovnika. Iz braka sa Ankom Atias ima sina Boroslava i jednog unuka koji žive u Brizbejnu, Australija.

Primedba redakcije: rukopis objavljujemo u nešto skraćenom obliku, a celovit tekst nalazi se u Jevrejskom istorijskom muzeju.

Dok sam radio, u mladim godinama, dolazio sam u dodir sa drugima radnicima. Među njima je bilo onih koji su pripadali radničkom pokretu, ali i onih koji nisu. Željeli su da nas pridobiju za svoje ideje i tako sam postao član omladinskih URS-ovih sindikata. U tom krugu sam se kretao. Čitao sam koliko sam mogao i znao, prvenstveno Džeka Londona i druge autore.

Nisam imao nikakvih sukoba sa drugima. Antisemitizam se počeo osjećati tek kad je Hitler došao na vlast. Već u to vreme počeli su da

dolaze Židovi iz Austrije. U ljudima postoji ono: možda se to nama neće desiti. Ipak, strah je postojao. Bivalo je sve teže. Znali smo šta se dešavalo, počev od uništavanja imovine pa do zatvaranja i ubijanja, još dok se koncentracioni logori nisu ni formirali.

Kod gazde kod kojeg sam radio, bilo je Hrvata katolika, Srba pravoslavaca, muslimana, dva Nijemca... Živjeli smo normalno. Gazda nije bio opterećen ni nacizmom ni antisemitizmom. Bio je Srbin, korektan i dobar čovjek. Kod njega nas je bilo šest-sedam učenika, i isto toliko pomoćnika. Tako je bilo sve do 1941. godine.

Poslije 6. aprila 1941, kad su Nijemci ušli u Sarajevo, moj gazda je morao zatvoriti radnju jer mu nisu dali dozvolu da radi. I onda je došao povjerenik. To je bila radionica u kojoj je Vermaht kasnije održavao dio putničkih automobila. Vratili su jedan dio radnika. Mene su pozvali koncem svibnja, i tamo sam radio do konca srpnja 1941. Onda je došao nalog od Gestapoa da se otpuste svi koji nisu „arijevci“. Tako smo otpušteni ja i dvojica radnika.

Poslije toga sam živio u obitelji, sa majkom, sestrama i bratom u Sarajevu. Otac mi je umro 1937. godine od infarkta, kada je imao 49 godina.

Nije bilo lako živjeti i biti bez posla, a biti obilježen. U početku smo nosili značke, žute, sa slovom Ž, poslije smo dobili trake, jer se smatralo da značke nisu dovoljno uočljive. Prestala su i druženja kakvih je bilo ranije. Bio je zaveden policijski sat, sumrak se nije smio dočekati na ulici.

Počele su racije. Već su se formirali logori. U Sarajevu smo čuli da su se sakupljali Židovi u Zagrebu i drugim mjestima. Pojedini

*MIRJAM i MORIC, majka i otac
JAKOBA ATIJASA 1919. godine*

Židovi iz Sarajeva su otišli na teritorij pod talijanskom okupacijom. Sestra Rivka je još malo radila, pošto je bila krojačica, ja nisam, mala sestra više nije mogla ići u školu, brat je takođe ostao bez posla.

Strahovali smo da će nam se nešto desiti. Spremili smo rančeve i stvari za nedajbože. Čuli smo da su neke viđenije Židove iz Zagreba i Sarajeva već deportirali. Očekivali smo da će to, jednog dana, svakako biti masovnije i da ćemo i mi doći na red.

Nije se moglo ići u šumu. Čekali smo da budemo deportovani. Uveče, 3. rujna 1941, ustaška policija blokirala je dio ulica oko centra grada. Moglo se tu i tamo izmaknuti. Brat i ja smo mislili da ćemo izmaći, ali nismo mogli pošto su sa nama bile majka i mlađa sestra – starija se u međuvremenu udala. Došli su iz ustaške policije i oko pola deset uveče pokucali na vrata. Znali smo u čemu je stvar. Pokupili su nas u „marice“, odvezli na sarajevski kolodvor i potrpali u stočne vagonne.

Od stvari, mogli smo ponijeti onoliko koliko smo mogli nositi u rukama. Mi smo već sve imali spremno. Privela nas je ustaška policija a poslije smo predati ustaškoj nadzornoj službi u vagonima.

Kad su nas potovarili u vagonne, došlo je do prve pljačke. „Otvori, šta imaš? Izbaci!“ Nije ostalo ni pola. Sve što je bilo dobro, oduzeto je. Ja sam ostao bez cipela. Srećom, ljudi iz transporta dali su mi drugi par cipela.

Kruščica je mjesto blizu Travnika. Tamo su napravili privremeni logor. Transportirali su nas oko pola noći i ujutro smo bili u Kruščici. Tu su nas istovarili. Onda smo išli u logor, napravljen za bosanske Židove. Prvo su počeli od Sarajeva. Svakog dana su dopremani novi. Nisu nas razdvajali nego je, kako je koja obitelj dolazila, dobijala mjesto u baraci.

Zapovjednik logora bio je bojnič Mandušić, Ličanin ili negdje iz zagorskog dijela Dalmacije, Vlaj – kako su ih zvali. Inače je bio emigrant. Ustaše emigranti su na reveru imale trobojku i po tome su se razlikovali od drugih. Ostalih se ne sjećam. Još su nas jedanput popisali, još jedanput su nas „očistili“. U jednom uglu barake bili smo majka, brat, sestra i ja. Nisu nas dirali.

Svakog dana su stizali transporti. Humanitarne organizacije počele su da nam šalju hranu. Formirana je kuhinja.

Sve što smo radili bilo je higijensko održavanje logora. U njemu smo ostali do konca rujna. Koncem rujna su dobili nalog da odvoje muškarce i pošalju ih u drugi logor, a žene i djecu ostave. Moj brat je

tada imao šesnaest godina i morao je ići. Postrojili su nas, odvojili muškarce od žena i djece. Žene i djecu su otjerali na jedan kraj, nas na drugi. Pootvarali su za nas pripremljene vagone i tad smo saznali da idemo za Jasenovac.

Bilo je batina i kundačenja. Ustaška nadzorna služba primila nas je od službe iz logora i oni su nas transportirali do Jasenovca. Putovali smo u stočnim vagonima. Ništa se nije vidjelo, prozori su bili zatvoreni. Sve fiziološke potrebe su se obavljale u vagonu. Bilo je i starijih ljudi. Tako je trajalo dvije noći i jedan dan.

U vagonu nas je bilo preko pedeset. Gledali smo šta se oko nas događa... Do tada još nikoga nisu ubili, ali već je bilo udaranja kundakom i nogama. Nisu dozvolili da se pomogne starijim ljudima nego su ih još udarali.

U prvom logoru nismo nosili nikakve oznake, osim žutih traka s kojima smo došli iz Sarajeva.

Kad smo ujutro došli u Jasenovac, ustaše su bile sa psima, na nekoliko metara po jedan. Otvorili su vrata i mi smo morali iskakati iz vagona, uz viku i udarce. Tako su počeli da nas maltretiraju i svrstavaju. Tu su nas popisali, pregledali da nema neko viljušku, nož ili kakvu dragocjenost. Poskidali su, sa onih koji su imali, satove, lančiće, narukvice, ono što su propustili da vide oni u Kruščici. Sve su uzeli.

Odvajali su nas za logor 1 i logor 2. Logor 1 se nalazio u Krapju, a logor 2 na reci Strugu, u Jasenovcu. Starije su odmah odvojili za logor 1. Bilo je i mlađih koji su se javili za tamo. Te koji su se javili ubili su vrlo brzo. Odatle smo išli na Strug jer logor u Jasenovcu još nije bio izgrađen. Tamo smo zatekli zatočenike koji su došli iz Hrvatske. Nastavili smo da gradimo barake. Počele su tuče i ubijanja. Svakog jutra se moralo ići na rad. Radilo se lopatama. Morali smo vući zemlju na nasip.

Prvu noć proveli smo vani. Padala je kiša. Nije bilo baraka.

Drugog dana rasporedili su nas po grupama. U svakoj grupi bilo je dvadeset pet do trideset ljudi. Raspoređeni smo po barakama.

JAKOB ATIJAS iz mladih dana

Sljedećeg dana je već bio nastup – zbor, i na posao. Dali su nam lopate, krampove, motike. Išli smo da kopamo zemlju. Na nas 45 bilo je 7-8 ustaša koji su nas pratili. Hrana nije bila nikakva: voda, neko zrno graha, krompirića malo, komadić kruha ili je bio ili nije.

Kad smo se vraćali nazad, bio je pretres. Ostavljali smo alat i morali smo, kao kroz neki tunel, da prolazimo između ustaša. Tu su nas dočekivali i mlatili kundacima i boli bajonetama. Poslije četiri-pet dana, naletio sam na bajonet. Doktora nije bilo, rane nisu zacijelile kako treba jer nisu šivane.

Imali su, mi smo ih zvali: mišolovke, spletene od bodljikave žice, visine 80 centimetara. Ulazilo se unutra, uspravno se nije moglo sjediti, već više poluležeći. Tu smo jednom bili do jutra. Rekli su da nismo dobro radili pa smo ujutro morali ponovo na rad. Bilo je tu i nežidova, samo manje nego poslije. Kasnije su došli nepoćudni Hrvati ili pristalice antifašizma, učesnici NOB-a.

Bio sam tu do konca listopada. Onda su nas jednog dana postrojili i pitali šta ko zna da radi, šta smo po zanimanju. Javio sam da sam bio automehaničar. Onda su odvojili nas, stolare, bravare...

Moj brat ostao je u logoru 2 pošto im nisu bili potrebni vodoinstalateri, a ja sam otišao u Jasenovac, u Lančaru. Već tad su počeli formirati logor u tvornici lanaca. Mene su dodijelili Egonu Fišeru, iz Koprivnice, šoferu kamiona. Nismo išli u logor u Lančaru. U dvorištu blizu crkve bila je garaža za kamiončić, a mi smo spavali iznad te garaže.

Početkom studenoga u logor je stigao veliki transport. Iznureni upravo pristigli zatočenci išli su pješice od željezničke stanice prema Lančari. Te su ljude odmah masakrirali. Morao sam izaći iz kamiona i svojim rukama praviti put, držeći krvava, još topla tijela da bismo mogli proći kamionom. Iza su išla kola sa konjskom zapregom, i tu su kupili one koje su poubijali. Uglavnom su to bili muškarci.

Hrana je bila gora od pomija. Ljudi su vadili grah iz fekalija pa su ga prali da bi ga mogli jesti. U to doba, pošto smo im trebali, nama su davali malo više. Nisam živio kao oni u logoru. Bilo je veoma teško ukrasti hranu u logoru. Moj brat je zbog toga izgubio glavu. Postojala je mogućnost da je Općina u Zagrebu, na razne načine pokušala doturiti hranu, ali je sve bilo opljačkano. Sve što je bilo bolje, uzimali su za svoju vojsku.

Koncem studenoga prešao sam u Lančaru, gdje su radili stari majstori, koji su obukli uniformu. Radili su lance pa su formirali puškarnicu, stolariju i još neke pogone.

Spavali smo u Lančari na tavanu, pod krovom. Bilo nas je petnaestak, i Židova, i Srba, i Hrvata i muslimana. Tu sam bio do početka prosinca. Tada se formirao logor u Staroj Gradiški. Onda su jednu grupu nas odredili za pomoć u kuhinji i za čišćenje časničkih soba.

Među prvima smo došli u Staru Gradišku. Još su tamo bili kažnjenci iz stare Jugoslavije. Kad smo ih sreli, nosili su lance i đulad i bili okovani.

Prenosili smo stvari, građevni materijal za logor, a onda smo prenosili i stvari koje su morali ostaviti zatočenicima prilikom dolaska. Te stvari su odvožene u skladišta.

Sa mještanima Jasenovca odnos je bio dobar. Kad sam ja došao, tamo je još bilo dosta mještana. Neki od njih javno su prema nama izražavali sažaljenje. Bilo je i porodica koje su se, iz straha, priklonile ustašama. Jasenovac je kasnije bio očišćen. Međutim, dok smo bili u logoru 2, na nasipu, oni su ih iselili i preselili, ne znam gdje, i tako očistili Jasenovac i pripremili ga za logor. Jasenovac ima takav položaj da od jeseni do proljeća prema njemu vodi samo put, a sa svih strana je opkoljen vodom. Odatle se nikuda nije moglo. Jedan broj meštana nam je pomagao, davali su nam kruha kada bi nas sreli. Po licu i ponašanju videli smo da pošten svijet saosjeća sa nama.

Kad smo došli u logor, ošišali su nas do glave zbog vašiju, mada se tog zla niko nije mogao riješiti. Nismo dobili nikakvu odjeću. Ono u čemu sam došao, u tome sam i bio: odijelo, košulja, vesta koju mi je još mati oplela a koju sam poslije morao baciti jer je bila pripijena uz vrat – a tu su se gnezdile vaši.

U Staroj Gradiški radio sam u radionici za održavanje automobila i motocikala. Živio sam sa kuharima i poslužiteljima. Stanovali smo u upravnoj zgradi.

Likvidirali su kažnjениke koji su se tu zadesili. A onda su počeli formirati logor. Pravili su radionice: obučarsku, krojačku... Pripremali su i kulu. Među zatočenicima, među kojima je najviše bilo žena, kada su došli iz Tešnja i Žepče 1942, vidio sam moju polutetku i polubaku. Odmah su otpremljeni u kulu!

U ovom dijelu logora uglavnom su bili muškarci. Jedan broj žena je radio u krugu gdje su bili kažnjениci i logoraši. Šivali su uniforme, krpili, pravili cipele. Pošto sam se dosta kretao po logoru, imao sam prilike da odlazim u krojačnicu, gdje su radile uglavnom žene. Tako smo saznavali šta se događa.

Kako se logor širio, širila se i uprava. Prebacili su nas iz upravne zgrade u krug, u zgradu, bolnica su je zvali, u dvije sobe: kuhari, ja, Švarc i Feliks. Tu smo spavali. Ispod nas su bila mučilišta, u podrumu. Tokom noći često smo čuli vrisku, tučnjavu... Tu su vršili prebijanja, iznuđivanja. U toj bolnici, kako su je zvali „Hotel Gagro“, bio je jedan ustaša, pukovnik, zvao se Singer. Da li je bio Židov, ne znam. I njega su zatvorili. Bilo je nešto HSS-ovaca i drugih političara, koji su bili odvojeni.

Porodica ATLAS 1936. godine. U Holokaustu su stradale JAKOBOVA majka, obe sestre i brat

Jednog dana je došao veliki transport. Ono što nije moglo hodati, žene i djeca, ukrcano je na kamion, stvari smo nabacali na njih i tako ih dovezli u logor. Išli su odmah u kulu. Likvidacije u kuli su bile stalne.

Sjećam se jedne noći, spremala se likvidacija. Ne znam koliko žena je tada umoreno. Bio sam u kuli kad su ispraznili sobe. Židovi su bili krvavi od mučenja. Dovezli su i jednu grupu djece. Ta grupa je bila smještena u prizemlju, gdje su bile izbušene rupe na zidu. Puštali su ciklon kroz te rupe i u sobi je sve poubijano. To smo saznali od grobara koji su leševe ubijene djece stavljali u kola i sahranili.

Moj brat, koji je ostao u Jasenovcu, radio je i išao van logora. Jednog dana, početkom travnja 1942. godine, nekoliko krompira met-

nuo je u džep. Negdje je našao i dva-tri klipa kukuruza. Na povratku su ih pretresli, njemu našli to, zatvorili ga i za dva dana likvidirali.

Moj djed, star 72 godine, doveden je 1942. iz Žepče. Krili su ga u ambulanti. Živio je šest-sedam mjeseci u Jasenovcu dok, prilikom jednog velikog čišćenja, nije stradao. Dolazila je i komisija pa su „očistili“ ambulantu. Formirali su baraku sa finim čistim krevetima. Nije bilo pidžama ali je odjeća bila čista.

Pješice smo išli iz Gradiške u Okučane. Tu su nas trpali u vagone i ujutro smo bili u Jasenovcu. Tebalo je ići na Gradinu ili preko Save, gdje su vršene likvidacije. No, pošto je po noći stigao jedan transport, nisu nas poslali.

Iskricali su nas iza upravne zgrade. Međutim, pošto su me poznavali i drugi zatočnici, otišli su poslovođi Šomođiju, Hrvat iz Osijeka, i kazali da sam tu. Bilo je i nekih majstora iz Stare Gradiške koje su zatočnici poznali i zbog njih išli do poslovođa stolarije, bravarije, kod obučara. Te poslovođe zauzele su se za nas. Tako je jedan broj bio izvučen iz transporta. Mene su stavili u radionicu. Ostali su tu bili do navečer, dok ih nisu prebacili i likvidirali.

Otac moga gazde u Sarajevu bio je doktor Milan Jojkić. Jednog dana, kad sam izlazio iz Lančare, vidio sam ustašu koji je doveo jednog gospodina. Stajao je s njim ispred ulaza upravne zgrade. Vidio sam da je to otac moga gazde. Uspio sam da ga pozdravim i pitam kad je stigao. Rekao mi je: „Sad sam došao.“

Nestao je. Nisam imao koga da pitam o njemu jer nije nigdje išao, ni u baraku. Posebno je doveden izvan transporta, sa pratnjom. Valjda je čekao da ga upišu u kartoteku i – likvidiran je.

Bio sam u grupi mehaničara: vlasnik radionice iz Broda Maks Samlajić, Šomođi, Hrvat iz Osijeka, Luka Đaković, Ante Miljković iz Zagreba, Ahmed Ahmedić iz Tuzle...

Bili smo koliko-toliko zaštićeni jer im je ta radna snaga trebala. Međutim, jednog dana išlo se na probu vozilima. Ustaša je vozio. Sa njim je išao Luka Đaković, iz Broda. Priklao je ustašu i pozvao Samlajića da sa njim bježi. Samlajić nije htio. Luka Đaković je pobjegao, a Samlajić otišao do prve kuće da javi da je ustaša ranjen. Došle su ustaše iz logora. Ranjeni ustaša je odvezen u bolnicu. Samlajić se vratio u logor. Nisu nas pobili. U stvari, nisu nas likvidirali zbog toga što se Samlajić vratio. Nisu mogli da nas pobiju jer nije imao ko da im radi na vozilima. Kazna je bila da nas sve okuju u bukagije, nas dvadeset i petoricu.

Sjutradan je trebalo poći na rad. Kako se popeti na kamion u bukagijama? Kad su to vidjeli, naredili su da nam skinu okove. Tako se završilo bjekstvo Luke Đakovića.

Kako su ubijali? Noževima. Jama je bila iskopana, zatočenik go do pojasa. Jedan udari žrtvu maljem po glavi, drugi je dočeka nožem i prekolje. Imali su poseban nož kojim se klalo.

Mi logoraši nismo znali razmjere velikih zločina koji su se tu dešavali. Ali iz jezivih prizora čiji smo svjedoci svakodnevno bili, shvatali smo da je ovaj nerazumni i stravični poduhvat bio smišljen radi istrebljenja Srba, Židova i Roma, uz koje je stradao i po koji napredni Hrvat i musliman. O približnom broju nedužnih ljudi, žena i djece, usmrćenih na najsvirepije načine, mi malobrojni koji smo preživjeli, saznali smo tek poslije završetka rata. Brojčano je najviše stradalo Srba, oni su ovdje bili najbrojniji narod, Židovi su bezmalo istrijebljeni sa ovih prostora, a broj umorenih Roma ni približno nije utvrđen.

Kad se završila muka sa bukagijama, nastavili smo da radimo. Tada je došao Adžija, pukovnik, vozio je Maksa Luburića. Adžijin zamjenik je bio Dinko Šakić.

Iza Lančare nalazila se baraka u kojoj su držali motocikle. Imao sam u grupi i dva-tri dječaćića... Ostoju Mijića, trinaestogodišnjeg dječaka, doveli su da, tobože, uči zanat. Naime, 1943. su kao malo popustili i zarobljenu djecu sa Kozare doveli da, bajagi, uče zanat. Poslali su i jedno dijete iz Hercegovine. Zvao se Mile Naletilić i imao je 13 godina. U mojoj grupi bila su braća Svjetličići, iz Pakraca.

Formirane su grupe. Svjetličići, jedan je bio grafičar a drugi metalac, imali su roditelje u Pakracu koji su im slali hranu. Godine 1943. grupe Hrvata iz Jasenovca prebacivane su u Staru Gradišku, a iz Stare Gradiške su otišli u neku razmjenu. Ja sam nastavio da održavam vezu sa njima. Nastavili su da mi šalju pakete, preko bratićâ koji su bili u Jasenovcu kao posada. Kad su otišli, ostali su sa mnom jedan Srbin, Jeftić iz Sarajeva, i Ahmed Ahmedić iz Tuzle.

Pokušavalo se u Jasenovcu da se osnuje nekakav orkestar, koji nikad nisam išao da slušam. Nedjeljom se ili radilo ili nije, moglo se oprati košulju i sebe i to je bila sva „zabava“. Nije se moglo mrdnuti iz žice.

Na prelasku iz 1941. u 1942. godinu Sava se zamrzla, preko rijeke se išlo sankama. Tada se pokušalo, to sam ja poslije saznao, da se iz Bosne, iz logora i iz Slavonije ujedini narod, da se napravi ustanak i da

se ide u oslobađanje. Međutim, negdje je došlo do kratkog spoja. Izgleda, kažu, sa slavonske strane.

Unutar logora se 1943. godine počelo vršiti partijsko organizovanje. Kako? Doktor Bošković je bio sekretar komiteta. Organizovalo se u trojke. Meni je veza bio Šušković iz Zagreba, bravar, radio je u Lančari. I jedan Srbin, Ilija, limar. Svaki od nas je imao grupicu sa kojom je radio. Međutim, ništa se nije uspjelo. Neko je izdao. Bošković je bio obješen sa još deset-petnaest članova tog komiteta.

Bilo je u logoru, pored Srba i Židova, i kažnjenih ustaša, pa i časnika: recimo, sjećam se nekog Nemeta iz Pakraca, bio je stariji, nosio je bradicu. A bio je i jedan iz Zagreba, šofer. Bili su kažnjeni disciplinski, zatvorom do trideset dana.

Imao sam vezu sa porodicom Svjetličić, preko njihovih bratića koji su bili u logoru pa su valjda bili pušteni. Oni su imali vezu u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Dvojica, koja su mi od Svjetličića donosila hranu, dolazili su u baraku, u kojoj sam radio. Počeli su govoriti o tome da se front preokrenuo. Nisam ništa odgovorio. Razgovarao sam o tome sa Šuškovićem, članom komiteta. Rekao sam: „Vidim da hoće da kažu da bi bježali iz logora, ta četiri bratića, ustaše. Kako da se postavim?“ Rekao je da će mi javiti čim bude razgovarao sa onima iz komiteta. Poslije je odgovorio: „Ništa, samo slušaj i šuti.“ Tako je trajalo desetak dana.

Stariji od dvojice ustaša koji se pripremao da bježi imao je djevojku u Pakracu i htio je i nju da povede. Dao je da se naprave čizmice za nju, a u kuhinji su mu dali 5–6 kilograma soli da ponese. Preko vikenda je trebalo da ode u Pakrac. Međutim, sačekali su ga Hercegovci, ustaše, i uhapsli na željezničkoj stanici u Novskoj. Vratili su ga nazad i – u zatvor. Dobio je 30 dana.

Planirali smo sa Šuškovićem da, jedne nedjelje, formiramo grupu zatočenika i pokušamo da pobjegnemo. To je bilo 14. ožujka. A 15. ožujka je trebalo da dođe Maks Luburić. Ujutro je bila smotra. Onaj mali ustaša koji je radio kod mene rekao je da mora ići da se sredi za postrojavanje. Onom drugom, Ostoji, rekao sam da ode na drugo mjesto. Onda sam otišao do Šuškovića i rekao: „Ja idem.“ Pitao me je: kako ću ići. Odgovorio sam da će jedan od te dvojice da ide i da će ga drugi dočekati negdje od Novske prema Gaju. Narednog dana oko podne sjeo sam na motor. Mlađi od dvojice ustaša sjedio je iza mene s alatom, i tako smo prošli od Novske na Broćicu. Tamo je bila straža. Prošli smo i izašli na put Novska–Bjelovar. Međutim, šta se desilo?

Ovi su iz Bročice zvali u logor. Pitali su kakav je to motor išao. Rekli su da je išao jedan motor sa ustašom pozadi i još jednim napred.

Ni posle šest decenija nisu utvrđene tačne razmere zločina koje su počinile ustaše prema Srbima, Jevrejima i Romima niti su izrečene osude tog nezapamćenog pogroma

Dalje patrole nije bilo. Ja sam prošao. Povlačila se jedna njemačka divizija prema Bjelovaru. Vozio sam bankinom. Vojna policija nas je dvaput zaustavila. Imali smo nešto alata, a ja sam nešto malo znao njemački pa su nas pustili. Kad sam došao do Gaja, prema Bjelovaru, skrenuo sam u šumu. Došao sam blizu Gaja, a tamo rampa spuštana. Iza rampe je bila poluoslobođena teritorija. Došao sam do jednog vojnika, na jednoj brklji. Zaustavio me je. Ali, kada sam došao do brklje, skrenuo sam na bankinu, dao gas i – odjurio!

Vojnik je brzo skinuo pušku sa ramena i zapucao za nama. Imali smo sreću da nas je promašio. Tako sam došao do partizana.

Kad sam se pridružio partizanima, među njima je raspoloženje bilo vedro. U trenucima opuštanja čak se i pjevalo. Neke od pjesama bile su mi poznate, pa sam im se u veselju pridruživao. Za to što sam znao neke pjesme, i riječi i melodije, mogu da zahvalim radnicima sa

kojima sam živio i koji su me, kao stariji, poučavali. I naučili. „Internacionalu“ sam, na primjer, znao.

Jednog jutra naiđe jedan čovjek. Gleda on mene, gledam ja njega. To je bio neki Carić.

„Ša radiš ovdje?“, pita me.

„Pobjegao sam“, rekoh.

I on je pobjegao, ali godinu dana prije mene, takođe iz Jasenovca.

Naišao je još jedan drug. Bio je to Moric Montiljo, iz Sarajeva, učestvovao na Igmanskom maršu.

Da sam malo dalje išao i došao na brodsko područje, naišao bih na Luku Čarkovića, koji je bježao sa kamionom.

Poslije sam otišao u 17. slavonsku brigadu. Posle mjesec dana, bio sam delegat voda, pa komesar čete, dok se nisam razbolio od naprezanja. Postao sam rastrojen. Strah, nesanica, sve se to manifestovalo bolešću. Petnaest dana sam bio u bolnici.

Potom sam otišao u VI korpus. Tamo sam bio u radionici, na Psunju, odakle sam, u svibnju, otišao u Osijek.

U Zagreb sam došao 11. lipnja 1945. godine. Venčao sam se sa ženom koja je takođe bila u partizanima. Dobili smo sina.

Malo je ljudi koji su preživjeli Jasenovac. Kazali su mi da je onog dana kad sam pobjegao, Šakić išao u potragu za mnom. Došao je do Gaja. Kad mu se sudilo, mene nisu zvali na suđenje, kao svjedoka. Znam i Ljubu Miloša i Brzicu, svakog časa sam ih sretao. Bilo im je suđeno.

Bilo je i žena ustašica u logoru. Luburićevu sestru i Nadu Šakić viđao sam u Gradiški... Nisu ni svi fratri bili loši, ali fra Ljubo Majstоровić je bio veliki zločinac.

Moja majka i mlađa sestra bile su zatočene u logoru u Lobargradu, u koji su dospjele iz Kruščice. Godine 1942. od majke sam dobio tri logorske karte. I sad se sjećam, bile su plavkaste boje. Smjelo se pisati do desetak riječi. Dobio sam ih dok sam bio u Jasenovcu. Odgovorio sam na prvu. Dobio sam i drugu i na nju nisam odgovorio. Dobio sam i treću i više nisam nijednu dobio.

Pisao sam joj da smo dobro, o bratu nisam ništa rekao. Majka i sestra su bile tamo do likvidacije logora.

Jedan Sarajlija, Moni Altarac, došao je iz Lobargrada u Jasenovac kada su gestapovci pripremali evakuaciju logora. Nisu ga vodili u Aušvic nego su ga poslali u Jasenovac. Od njega sam saznao o sudbini majke i sestre.

Za majku sam tražio podatke, nisam znao da su one u Aušvicu, jer su mi rekli da su gestapovci preuzeli dio logora u Loborgradu. Tek nedavno pronašli su njeno ime na spisku zatočenica u Loborgradu i da je poslata za Aušvic. Ali, u spisku logorašica u Aušvicu nisu je našli.

Starija sestra Rikica, Rivka, udala se u ožujku 1941. godine. Odselili su se od nas, pošto su ona i muž radili i našli stan. U raciji u tom dijelu Sarajeva pokupili su i nju i muža. Nju su dopremili u Đakovo a njega u Jasenovac. Našao sam u dokumentima da je sestra došla u Đakovo, ali je nisam našao u spisku likvidiranih. Mlađa sestra je sve vrijeme bila sa majkom.

Baku i dvije tetke našao sam u manastiru svetog Vinka, u Sarajevu. One su sticajem okolnosti ostale žive, jer su išle u Mostar, iz Mostara na Rab i sa Raba na Baniju. I onda, kad je rat bio gotov, vratile su se.